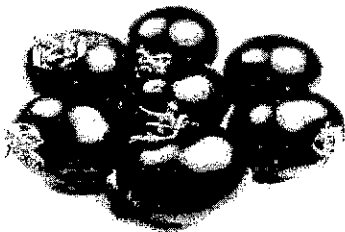

(Ugc Approved, Refereed & Peer Reviewed Research Journal)

Impact Factor 4.62
(GRFI)

NATIONAL SEMINAR

EDITOR-IN-CHIEF

Dr. Bala Subramanian

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
16	भारतातील सेंद्रिय शेतीचे महत्त्व डॉ. बी. बी. बोबडे	67
17	महाराष्ट्रातील मृदेची धूप आणि संधारण : एक भौगोलिक अभ्यास संजय रणखांबे, डॉ. व्ही. एल. फड	70
18	मृदा धूपेच्या समस्या श्रीमती एच. बी. नाडे, डी. बी. कांबळे	76
19	मृदेची झीज व भर : या परिवर्तन कार्यात शासनाची भूमिका नारायण भिमराव कदम	79
20	मृदाधूपेची कारणे व उपाययोजना : एक अभ्यास संगमेश्वर ज्ञानोबा भांगे	83
21	मृदा संवर्धनासाठी शासनाची भूमिका : एक भौगोलिक अभ्यास डॉ. जे. के. जाधव	86
22	मृदेची धूप - कारणे व उपाय डॉ. गोपाळ शंकरराव भोसले	90
23	जलप्रदुषण एक भौगोलिक अभ्यास एन. एम. राठोड	93
24	जल प्रदुषण एक समस्या डॉ. विजय नागोजी विणकर	96
25	जालना जिल्ह्यातील कापूस पिकाखालील भूमी उपयोजनावर हवामान बदलाचा प्रभाव - एक भौगोलिक अभ्यास डॉ. डी. एस. गजांस, समीना फिर्दौस शेख	99
26	जल प्रदुषण समस्या व उपाययोजना एक अभ्यास डॉ. एम. जी. राजपंगे, कलंदर मुस्तफा पठाण	102
27	जैविक शेतीचा प्रसार, काळाची गरज ? डॉ. डी. एस. कानवटे, व्ही. जी. चव्हाण, डॉ. ए. एम. मुळे	106
28	बदलत्या हवामानाचा भारतीय कृषी क्षेत्रावरील परिणाम डॉ. एस. बी. देशमुख	110
29	उस्मानाबाद जिल्ह्याच्या कृषीतील तांत्रिक बदल : एक भौगोलिक अभ्यास महेबुबपाशा बी. शिरमाळे, डॉ. नामदेव के. वाघमारे	113

जालना जिल्ह्यातील कापूस पिकाखालील भूमी उपयोजनावर हवामान बदलाचा प्रभाव - एक भौगोलिक अभ्यास

डॉ. डी. एस. गजांसू
भूगोल विभाग प्रमुख,
अंकुशराव टोपे महाविद्यालय,
जालना, जि. जालना

समीना फिर्दौस शेख
भूगोल विभाग
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,
औरंगाबाद, जि. औरंगाबाद

प्रस्तावना :

मानवाच्या मूलभूत गरजा अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य आणि शिक्षण आहे. या सर्व गरजांचा संबंध भूमी या घटकाशी येतो म्हणूनच भूमी ही देशाची नैसर्गिक साधन संपत्ती मानली जाते आणि अशा साधन संपत्तीचा वापर करणे हे मानवाच्या हातात आहे. मानव हा त्याच्या गरजेनुसार भूमी या घटकाचा वापर करत असतो.

भूमी उपयोजन हे स्थळ-काळानुसार बदलत असते अर्थात एखाद्या वर्षी घेतले जाणारे पीक हे पुढील वर्षी घेतले जाईलच असे सांगता येत नाही, कारण पिकांवर अनेक घटकांचा परिणाम होत असतो. त्यामध्ये हवामानातील तापमान, पर्जन्य, आर्द्रता, सूर्यप्रकाश, ढग, वारे, मृदा, भूपृष्ठ रचना, सांस्कृतिक आणि आर्थिक घटक या घटकांचा परिणाम होत असतो. मानव आपल्या गरजेनुसार पिकांचे उत्पादन घेत असतो.

एखाद्या प्रदेशात विविध उद्देशाने होणारा जमिनीचा वापर म्हणजे भूमी उपयोजन होय. किंवा एखाद्या विशिष्ट क्षेत्रात विशिष्ट वेळेला भूमीचा केला जाणारा उपयोग म्हणजेच भूमीउपयोजन होय. कोणत्याही प्रदेशाचा विकास सामाजिक, आर्थिक व त्या प्रदेशात

घेतल्या जाणाऱ्या पिकांवर अवलंबून असतो.

अभ्यास क्षेत्र :

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी महाराष्ट्रातील मराठवाडा विभागातील जालना जिल्ह्याची निवड केली आहे. जालना जिल्ह्याचे अक्षवृत्तीय विस्तार $19^{\circ} 9'$ उत्तर ते $20^{\circ} 3'$ उत्तर अक्षांश असून रेखावृत्तीय विस्तार $74^{\circ} 8'$ पूर्व ते $76^{\circ} 8'$ पूर्व रेखांश आहे. जालना जिल्ह्याच्या उत्तर सीमेवर जळगाव, पुर्वेस बुलढाणा, परभणी, दक्षिणेकडे बीड, व पश्चिमेकडे औरंगाबाद हे जिल्हे वसलेले आहे. जालना जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळ 7670.39 चौरस किलोमीटर आहे. तसेच याची लांबी व रुंदी ही उत्तर ते दक्षिण आणि पूर्व ते पश्चिम ही अनुक्रमे 940 कि.मी. आणि 990 किमी आहे.

२०११ च्या जनगणनेनुसार जालना जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या $99,49,086$ आहे. तसेच या जिल्ह्यामध्ये भोकरदन, जाफ्राबाद, जालना, बदनापुर, अंबड, घनसावंगी, परतुर व मंठा या तालुक्यांचा समावेश होतो.

उद्दिष्टे :-

- १) कापूस पिकाखालील क्षेत्राचा तालुका निहाय अभ्यास करणे.

घालण्यासाठी जिल्हा परिषदामार्फत पिकसंरक्षक व रोगप्रतिबंधक औषधांच्या फवारणीच्या मोहिमा राबविल्या जात असे. यामुळे कापूस दर हेक्टरी उत्पादनाच्या प्रमाणात वाढ होताना दिसून येते.

कापूस पिकाखालील सरासरी क्षेत्र पाहता असे दिसून येते की, सन २०००-०५ मधील कापूस पिकाच्या क्षेत्रामध्ये अति कृषी भूमी उपयोजन गटामध्ये घनसावंगी २६१५५ हेक्टर या तालुक्याचा समावेश होतो. तर २००५-२०१० या कालावधीत भोकरदन ४८५०० हेक्टर या तालुक्याचा समावेश होतो.

सन २०००-०५ मधील कापूस पिकाखालील क्षेत्रात जास्त कृषी भूमी उपयोजन गटामध्ये भोकरदन २४९५६ हेक्टर, अंबड २१५५९ हेक्टर, जालना २०७६९ हेक्टर, परतुर २०१५४ हेक्टर या तालुक्यांचा समावेश होतो. तर २००५ ते २०१० या कालावधीत अंबड ४२७०० हेक्टर, जालना ४२२०० हेक्टर, घनसावंगी ४०९००, परतुर ३८००० हेक्टर या तालुक्यांचा समावेश होतो.

सन २०००-०५ मधील कापूस पिकाखालील क्षेत्रात मध्यम कृषी भूमी उपयोजन गटामध्ये मंठा १७८५२ हेक्टर, जाफ्राबाद १५९८९ हेक्टर या तालुक्यांचा समावेश होतो. तर २००५-१० या कालावधीत बदनापूर २८१०० हेक्टर, जाफ्राबाद २७००० हेक्टर या तालुक्यांचा समावेश होतो.

सन २०००-०५ मधील कापूस पिकाखालील क्षेत्रात अती कमी कृषी भूमी उपयोजन गटामध्ये बदनापूर १४५६६ हेक्टर या तालुक्याचा समावेश होतो. तर २००५-१० या कालावधीत मंठा २१९०० हेक्टर या तालुक्यांचा समावेश होतो.

सन २०००-०५ ते २००५-१० या कालावधीत कापूस पिकाखालील क्षेत्रात सर्वात जास्त वाढ भोकरदन (२३५४४ हेक्टर) तालुक्यात झाली. त्या खालोखाल जालना २१४३१ हेक्टर, अंबड २११४१ हेक्टर आणि सर्वात कमी वाढ मंठा (४८४८ हेक्टर) या तालुक्यात झाली.

निष्कर्ष :

- १) जालना जिल्ह्यातील सन २०००-२००५ ते २००५-१० या कालावधीत कापूस पिकाखालील क्षेत्रामध्ये सर्वच तालुक्यामध्ये वाढ झाली आहे.
- २) जालना जिल्ह्यामध्ये सन २०००-०५ ते २००५-१० या कालावधीत कापूस लागवडीसाठी आवश्यक असणारे हवामान बदलामुळे कापसावर पडणाऱ्या रोगांना आळा घालण्यासाठी पिकसंरक्षक व रोगप्रतिबंधक औषधांच्या फवारणीमुळे पिकांना जिवनदान मिळाले. यामुळे कापूस उत्पादनात वाढ झालेली दिसून येते.

संदर्भ सूची :-

- १) सुरेश फुले (२००९), कृषी भूगोल, विद्या प्रकाशन, नागपूर
- २) ए.बी. सवदी (२०१३), कृषी भूगोल, निराली प्रकाशन, ११९ बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिर मार्ग, पुणे
- ३) विठ्ठल चारपुरे, कृषी भूगोल, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर
- ४) जिल्हा सामाजिक आणि आर्थिक समालोचन पुरतीका २००१ ते २०११
- ५) www.Jalna.com